

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра етики, естетики та культурології

**Світові практики культурного туризму: сучасні виклики та
перспективи розвитку**

Кваліфікаційна робота за спеціальністю 034 «Культурологія»

на здобуття освітнього ступеню бакалавра культурології

Студент-виконавець:

Зарезін Дмитро Сергійович

IV курс

спеціальність 034 «Культурологія»

ОПП «Культурологія»

Науковий керівник:

Живоглядова І.В.

к.філос.н., доцент

кафедри етики, естетики та культурології

(підпис)

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Київ-2022

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-5
РОЗДІЛ I. Культурний туризм: теорія та історія досліджень	6-13
РОЗДІЛ II. Сучасні тенденції розвитку культурного туризму: нормативно- правове забезпечення та культурні практики.....	14-21
РОЗДІЛ III. Культурний туризм в Україні: реалії та перспективи.....	22-28
ВИСНОВКИ.....	29-31
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	32-37

ВСТУП

Актуальність дослідження. У сучасному світі туризм, як галузь бізнесу, культурного розвитку та обміну країни, фактор, що підтримує традиційні форми національної та етнічної культури, є дуже важливим. «Культурний туризм став світовим соціокультурним феноменом зі своєю гуманітарною і глобальною місією. Зокрема, привернути увагу широкої світової громадськості до проблем збереження культурного надбання, національних етнокультур, культурної самобутності, культурного різноманіття, а також проблем взаємодії туризму і культури, туризму і культурного різноманіття, туризму і міжкультурного діалогу» [26].

Тим паче, ми прямо зараз, в епоху COVID-19, маємо можливість побачити дійсну різницю між нашою країною, коли вона була туристичною мекою, як на внутрішньо- так і на зовнішньо- державному ринкові. Деякі міста, котрі виживають тільки за рахунок туристичного сезону, постраждали неймовірно сильно у період карантину та, тим паче, війни. Це вплинуло негативно як на фінансовий сектор загалом, так і на малий бізнес, сферу культури, якщо у таких містах планувалася побудова музеїв, арт-галерей та інфраструктури пов'язаної із культурним надбанням міста, регіону, країни.

Щоб надалі уникати таких ситуацій та оперативно реагувати на подібні форс-мажори треба розуміти що таке туризм, культурний туризм, як він працює: на засадах яких законів або нормативно-правових актів.

Культурний туризм це галузь, котра дійсно почала розвиватися у нашій країні лише протягом останніх п'ятнадцяти років, більшість депутатів, директорів та працівників музеїв, арт-галерей, рекреаційних та історичних місць, котрі туристично-популярні, не мають й гадки про те, як це все повинно працювати та розвиватися.

Наразі всі положення управління, роботи та розвитку туризму прописані у нашій Конституції, але далеко не всі навіть прислуховуються до цієї проблематики та методів її вирішення: в першу чергу, про стан управління галуззю туризму в нашій державі, а по-другу, про необхідність перейняття досвіду в тих, хто в цьому вже кращий за нас.

В умовах глобалізованого світу багато вчених приділяють увагу дослідженню туризму. Хрестоматійними вважаються роботи таких вчених як: К.К. Камрі, Дж. Криппендорфа, Т. Ліндсей, Д. Маклеода, Е. Тоффлера, Дж.Р. Уокера, Р. Шарплей і Д. Телфер, В. Герасименка, Л. Гонтаржевської, В. Кифяка, О. Любіцевої, М. Мальської, А. Парфіненко, Т. Сокол, Т. Ткаченко, Л.М. Шульгіної та інших. Та українських дослідників: О.П. Реєнт, І.К. Патриляк, Н.В. Терес, О.П. Гончаров, Н. Матвієнко, С. Улиганець.

Наукове всесвітнє товариство визнає туризм дуже важливою галуззю для розвитку країн, придатних для рекреаційного та культурного туризму.

Мета дослідження – культурологічний аналіз сучасного стану культурного туризму в контексті перспектив сталого розвитку світової спільноти та українського суспільства.

Реалізація поставленої **мети** передбачає постановку та розв'язання наступних **завдань**:

- розглянути історію та теорію досліджень культурного туризму;
- дослідити тенденції розвитку культурного туризму, відповідне нормативно-правове забезпечення та культурні практики;
- висвітлити реалії та перспективи культурного туризму в Україні.

Об'єкт дослідження - світові практики культурного туризму, їх нормативно-правове забезпечення.

Предмет дослідження - сучасний стан та перспективи розвитку культурного туризму в контексті розвитку сучасної світової та української культури.

Методи дослідження. В процесі дослідження було використано порівняльно-історичний метод для з'ясування специфіки сучасного розвитку культурного туризму, простеження його розвитку від витоків і до сучасного стану. Оскільки туризм протягом всього свого існування змінюється, для встановлення зв'язків між різними зразками та прикладами культурного туризму було використано системний аналіз. Також характер предмету дослідження передбачив використання комплексного міждисциплінарного підходу.

РОЗДІЛ I. КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ: ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Загалом, в нашій країні туризм почав вивчатися не так давно: лишень, з позаминулого навчального року, тож, серед наших співвітчизників небагато дослідників цієї галузі [1, с.1]. При розробці спеціальності «туризм» брали участь спеціалісти з географії, економіки, політики, міжнародних відносин, а також культури. Тож, це в першу міждисциплінарна наука, у якій не останню роль відіграє й культурологія, з котрої узяті методології дослідження культурної спадщини та традицій різноманітних етносів та народів.

Туризм, сам по собі, популярний туризм, масовий; загалом, й виник нещодавно. А саме наприкінці XIX-початку XX століття, якщо ми кажемо про розвинені країни Європи, та у другій половині XX століття, і це вже стосується майже всього світу. Наприклад, Всесвітня туристична організація ООН (UNWTO) надає таке визначення : «Культурний туризм – це вид туристичної діяльності, в якій основною мотивацією відвідувача є вивчення, відкриття, досвід і споживання матеріальних і нематеріальних культурних визначних пам'яток/продуктів у туристичній дестинації. Ці продукти стосуються системи матеріальних, інтелектуальних, духовних та емоційних особливостей суспільства, яка охоплює мистецтво та архітектуру, історичну та культурну спадщину, кулінарну спадщину, літературу, музику, творчі галузі та живу культуру з їх стилем життя, цінністю, системи, вірування та традиції» [17]. Винаходи засобів пересування, вдосконалення транспорту, покращення інфраструктури та загальний розвиток технологій значно покращили не тільки зв'язок між містами всередині країн, а й дали змогу їхати, плити й, навіть, літати у інші країни, на інші континенти, прямісінько на край світу. Це сприяє

утворенню регіонів, багатих на туристичні центри, або ж туристичні дестинації. «Туристична дестинація - ключовий елемент індустрії туризму. Її можна охарактеризувати як центр (територію) із засобами обслуговування та послугами для забезпечення потреб туристів» [13].

Тож, починаючи з середини ХХ століття туризм став об'єктом дослідження багатьох науковців: географів, соціологів, економістів та інших. Приблизно у той же час з'явилося й багато робіт на тему туризму та його впливу на життя соціуму культуру та економіку. Звичайно ж, найпершими відмітилися науковці з європейських країн та Америки, до хрестоматійних дослідників феномену туризму відносять таких вчених: К.К. Камрі, Дж. Криппендорфа, Т. Ліндсей, Д. Маклеода, Е. Тоффлера, Дж.Р. Уокера, Р. Шарплей і Д. Телфер, В. Герасименка, Л. Гонтаржевської, В. Кифяка, О. Любіцевої, М. Мальської, А. Парфіненко, Т. Сокол, Т. Ткаченко, Л.М. Шульгіної та інших. Насправді, наші вітчизняні вчені внесли величезну лепту у вивчення культурного туризму у секторі східної Європи та його розвиток. Наприклад: Бейдик О.О., «Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування». Любіцева О.О., Панкова С.В. «Туристичні ресурси України». Кравців В.С., Копач М.В., Гринів Л.С. «Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери». Рутинський М.Й. «Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження».

Свобода, яку надають культурним туристам нові технології, більше наголошує на ролі творчості в культурному туризмі. Ряд інших сил, включаючи зменшення ролі культури установи як «фабрики значення», зростаюче значення розвитку індивідуальних навичок в особистому вираженні рухають культурний туризм у напрямку творчості.

За останні п'ятнадцять років уже спостерігається стабільне зростання різних форм «креативного туризму», і це зміна, ймовірно, триватиме і надалі. Креативний туризм – це різновид туризму, характерною особливістю якого є створення незвичайної локації, з ціллю неконвенціонального відпочинку, наприклад, тур печерами Лаври або поїздка до Межигір'я.

Як і в доповненій реальності, креативний туризм не замінює традиційні види культурного туризму, а є скоріше доповненням до них. У майбутньому творчі туризму, ймовірно, збільшать спектр культурного досвіду, доступного в напрямках, наприклад, завдяки застосуванню технологій, інтеграції творчих галузей та туризму.

Креативна економіка та культурний туризм будуть дедалі більше зближуватися, оскільки туризм стає більше досвідченим орієнтованим та нематеріальним, більше покладаючись на креативні індустрії для розвитку «змісту» культурного туризму. Творчі прийоми, такі як «розповідь історій», будуть все частіше застосовуватись у культурному туризмі, щоб забезпечити зв'язок між туристами та місцями, які вони відвідують.

Зростаюча складність культурної аудиторії та спільнот також означає, що однієї історії вже недостатньо. Місцевим жителям потрібно буде розповісти кілька історій про свою історію та ідентичність, а туристи також захочуть зробити власні творчі інтерпретації цих історій, які стосуються їх власної історії та ідентичності. Така різноманітність історій також, ймовірно, буде підтримана новими технологіями, які дозволяють туристам вибирати з широкого кола різних інтерпретацій.

Зростаюча привабливість місцевого населення також пов'язана з необхідністю розповідати історії про наш досвід та нас самих. Історії допомагають нам пов'язати дискретний досвід разом, пояснюючи те, чому ми подорожуємо. Визначні місця також треба зробити читабельними

для відвідувачів та підтвердити причини, через які люди їдуть, щоб їх відвідати. Отже, техніки розповіді історій стануть дедалі важливішими на ринку культурного туризму в майбутньому. Перехід до розповіді в культурному туризмі добре проілюстрований на прикладі міста Ден Бош в Нідерландах. Ден Бош спочатку став відомим як «місто зустрічей», яке не розвивалося та не мало власної ідентичності. Це одна з причин, чому була змінена маркетингова стратегія міста Ден Бош, відомого середньовічного художника Ієроніма Босха. Пов'язавши бренд міста з діячем, відомим у всьому світі завдяки використанню фантастичних образів, можна було сподіватися, що можна створити більш значущий розповідь про місто, його історію, ідентичність та характер. Босх також є хорошою відправною точкою для розвитку подій, і місто зараз проводить низку заходів на честь п'ятисотої річниці смерті живописця у дві тисячі шістнадцятому році. У тому ж році кількість туристів у місті перевищила один мільйон, що ставить Ден Бош на один рівень з найпопулярнішими туристичними містами світу. Оскільки до цих міст належать Лондон, Мадрид, Відень та Лос-Анджелес, Ден Бош відразу опинився в іншій «лізі» з точки зору культурного туризму.

Конкретним засобом розповіді про культуру є мистецтво куратора, яке також, ймовірно, стане більш важливою частиною культурного туризму в майбутньому. Раніше курирування обмежувалось лише музеєм, але в останні десятиліття з'явилася ідея курирувати різні простори. Наприклад, ідея курирувати місто за допомогою подій зараз стає загальноприйнятою частиною міських стратегій у всьому світі. Курація може бути використана для зв'язку культурного вмісту з місцем, спираючись на реляційну естетику та створюючи історії, що пов'язують місця, їх жителів та відвідувачів. Мистецтво курації місць відрізняється від мистецтва в музеях, оскільки воно базується не на інституційному авторитеті, а на вбудованих знаннях та навичках культурних посередників

або «комутаторів». У багатьох випадках ці посередники отримують свої повноваження їхні власні мистецькі досягнення, як у випадку із призначенням таких діячів, як Девід Боуї, кураторами фестивалю High Line у Нью-Йорку. Через його культурний авторитет сама подія тепер стала культурним орієнтиром для жителів Нью-Йорка та відвідувачів Великого яблука.

Привабливість місць залежить не тільки від їх просторового розташування (наприклад, наявності музеїв, пам'ятників та іншої «справжньої культурної столиці»), а також на їхні часові якості (атмосфера та ритми повсякденного життя). Жвавість та атмосфера місць дедалі більше залежать від низки запланованих і стихійних «подій», які створюють розрив між очікуванням та реальністю. Культурні події вже є головною опорою туристичного арсеналу напрямків, але це, ймовірно, збільшиться в майбутньому, оскільки події наберуть все більший діапазон економічних, культурних, соціальних та іміджевих ролей. Поширення тематичних років, виставок, реконструкцій та конкурсів, які стали основним елементом культурного туризму за останні роки, ймовірно, продовжиться, оскільки все більше місць прагнуть виділити себе на ринку. Однак ми також побачимо зростання кількості самоорганізованих заходів, оскільки споживачі використовують нові технології для зустрічі один з одним у пункті призначення. Збори відвідувачів у напрямках вже організовуються за допомогою таких мереж, як Couchsurfing, і в майбутньому подібні стихійні зустрічі, ймовірно, будуть дедалі більше сприяти через соціальні мережі. Через такі системи, як WAYN (Де ти зараз)? У майбутньому події, швидше за все, стануть більш важливим аспектом культурного туризму з тієї простої причини, що багато досвідчених культурних мандрівників вже відвідали основні фіксовані визначні пам'ятки місця призначення. Події дають нові причини для повторного відвідування культурних напрямків.

Культурний туризм - це, по суті, подорожі. Не лише тому, що туристи за визначенням подорожують, щоб відчувати культуру, а й тому, що сама культура - це подорож. Це особливо видно у сферах релігійного туризму та духовного туризму. Хоча релігійний туризм є, мабуть, однією з найдавніших форм подорожей, він все ще зростає сьогодні, що підтримується відносною легкістю подорожей. Але релігійний туризм все більше доповнюється духовними подорожами. Різновиди духовного туризму включають духовний туризм як зцілення, експеримент, пошуки, відступ та колектив. Ці різні форми духовного туризму також можуть поєднуватися у забезпеченні духовного досвіду в пункті призначення. Наприклад, програма перебудування південнокорейських храмів надає досвід корейського буддизму для корейців та туристів, що дозволяє їм на певний час зануритися в життя буддійських ченців. Це дає відвідувачам гнучкість для експериментів, для пошуку власного духовного шляху.

Усі вищевказані тенденції вказують на зміну географії культурного туризму, від вузької концентрації на об'єктах та матеріальній спадщині до більш широкого споживання нематеріальної спадщини, іміджу та ідентичності. Цей зсув також зменшує попередні відмінності між культурно зацікавленими місцевими жителями. Це відображається в маркетинговому підході організацій, таких, наприклад, як Creative Austria, які спрямовують свій творчий досвід на мобільний «креативний клас», який складається з тих, хто постійно знаходиться в командировках а також колишніх мандрівників та довготривалих відвідувачів. Тому «культурний туризм» відкриває місцевим жителям та туристами місця, які часто віддалені від початкового контексту музею чи пам'ятника. Це роз'єднання культури та простору створює нову географію культурного туризму, засновану на спільному створенні досвіду між місцевими жителями та туристами. Оскільки культурні туристи стають більш досвідченими та дедалі частіше виходять із сформованих анклавів у

широке культурне середовище, вони, як правило, більше взаємодіють з місцевою культурою та місцевими людьми. Це призводить до зростання «творчого туризму» у багатьох місцях. Як Барселона, так і Париж, туристичні міста на вищому рівні, тепер називають туристів "тимчасовими громадянами".

Туристи видозмінюють повсякденні елементи культури, які місцеві жителі часто не помічають. Організаторам туристичних турів все більше доведеться думати про жителів та відвідувачів більш інтегровано, оскільки реальність туризму також швидко змінюється. Туристи більше не обмежуються своїм перебуванням у готелях, але все частіше використовують існуючі місцеві зручності для підтримки подорожей. Сервіси бронювання житла такі як Airbnb та Couchsurfing, починають чинити вплив на туристичний ринок у багатьох місцях та підкреслюють бажання туристів бути інтегрованими до місцевої культури. Зараз вони зупиняються в районах, які раніше були заповідником місцевих жителів, споживаючи послуги, які ніколи не були розраховані на туристів. Хоча це може спричинити негативні ситуації, коли туристичне навантаження стає занадто великим (як наприклад, нещодавно відбулося в Барселоні), це також відкриває шляхи для розвитку на місцевому рівні, що може принести користь як місцевим жителям, так і туристам.

Висновки до першого розділу

Культурний туризм має давню історію, але його недавнє минуле свідчить про особливо швидкі зміни та перетворення. Ці зміни потенційно можуть створювати нові форми культурного туризму, які можуть стати більш важливими в майбутньому. До них належать нові форми культурного споживання, зумовлені новими технологіями, такими як

«доповнена реальність» та мобільні пристрої. Незалежність культурного туриста також, ймовірно, зросте в майбутньому, завдяки наданню інформації за допомогою таких технологій. Це також має полегшити культурному туристові шлях новими напрямками не лише до далеких екзотичних культур, а й проводячи повторне відкриття невідомого ближче до дому. Культурний туризм, швидше за все, стане не туристичною нішею, а більше узагальненим способом споживання повсякденного життя. Це стане важливим доповненням до основних форм культурного туризму. Цей новий досвід, швидше за все, буде більш самоорганізованим та інтегрованим у місцеві соціальні, економічні та культурні системи. Це стане великим викликом для маркетологів, яким потрібно буде знайти творчі способи поінформувати людей про культурні визначні пам'ятки свого населеного пункту.

РОЗДІЛ II. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРНОГО ТУРИЗМУ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАКТИКИ.

Одним з підсумків Генеральної конференції ЮНЕСКО, котра відбулася в тисяча дев'ятсот сімдесятому році, стало те, що ЮНЕСКО та МСОП (міжнародний союз з охорони природи) підготували проекти конвенцій про охорону світової культурної та природної спадщини відповідно. В результаті цих постанов Генеральна конференція ЮНЕСКО в тисяча дев'ятсот сімдесят другому році прийняла Конвенцію, відому як «Конвенцію про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини», і після її прийняття необхідною кількістю держав-учасниць була проведена перша Генеральна асамблея держав-учасниць. У листопаді тисяча дев'ятсот сімдесят шостого року була проведена перша асамблея, де були проголошені головні закони Конвенції; розглянемо ті з них, котрі мають безпосереднє відношення до практик культурного туризму:

Перша(1) стаття Конвенції визначає культурну спадщину таким чином: цією Конвенцією «культурною спадщиною» вважається наступне: пам'ятки: твори архітектури, твори монументальної скульптури та живопису, елементи чи споруди археологічного характеру, написи, печерні житла та поєднання ознак, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки; групи будівель: групи окремих або пов'язаних будівель, які через свою архітектуру, однорідність або місце в ландшафті мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва або науки; об'єкти: твори людини або поєднані твори природи та людини, а також території, включаючи археологічні пам'ятки, які мають видатну універсальну історичну, естетичну, етнологічну чи антропологічну цінність.

Статті чотири, п'ять, шість та сім стосуються національної та міжнародної охорони культурної та природної спадщини.

Стаття чотири гарантує, що кожна держава-учасниця Конвенції визнає своїм обов'язком забезпечити «ідентифікацію, охорону, збереження, презентацію та передачу майбутнім поколінням»[38] культурної спадщини.

Задля розуміння суті цієї конвенції надважливою є п'ята стаття: тож ми процитуємо її повністю:

«Для забезпечення ефективності та активності вживаються заходи щодо захисту, збереження та презентація культурної та природної спадщини, розташованої на своїй території, кожна держава-учасниця цієї Конвенції докладає всіх зусиль, оскільки можливо і відповідно до ситуації країна повинна:

(а) прийняти загальну політику, яка має на меті дати культурній і природній спадщині сприяти покращенню життя громади та захищати цю спадщину протягом всієї програми планування;

(b) створювати на своїй території, де таких послуг немає, одну або кілька послуг для захисту, збереження і презентації культурної та природної спадщини з відповідним персоналом що забезпечує функції догляду за спадщиною

(c) розвивати науково-технічне вивчення та дослідження та працювати з такими операційними методологіями, котрі зможуть зробити державу спроможною протидіяти небезпеці, що загрожують його культурній або природній спадщині;

(d) прийняти відповідні правові, наукові, технічні, адміністративні і фінансові заходи, необхідні для ідентифікації, захисту, збереження, презентація і реабілітації цієї спадщини;

(е) сприяння створенню або розвитку національного або регіонального центру підготовки кадрів з охорони, збереження і презентації культурної та природної спадщини та заохочувати наукові дослідження в цій галузі» [38].

Також Комітетом Всесвітньої Спадщини підготовлений ще один документ, Рекомендаційні Настанови. Ці рекомендації були вперше підготовлені в тисяча девятсот сімдесят сьомому році і відтоді їхні положення багаторазово переглядалися, останнього разу у грудні тисяча девятсот дев'яносто другого року. Разом із рекомендаціями були затверджені Операційні інструкції, в котрих прописані критерії відбору культурних і природних місць, які мають бути включені до Списку всесвітньої спадщини. Критерії для об'єктів культурної спадщини включають автентичність і тест на справжність.

Об'єкт культурної спадщини повинен пройти тест на справжність дизайну, матеріалу, умов виготовлення і в разі культурної унікальності або новизни, їх відмінні характеристики і компоненти (комітет підкреслив що реконструкція або реставрація прийнятна тільки якщо вона здійснюється на основі завершеної і детальної документації та за наявності оригіналу). Об'єкт культурної спадщини повинен мати відповідний правовий та/або традиційний захист. А також наявність захисного законодавства на національному, провінційному або муніципальному рівні або добре виконувану традиційну охорону. Крім того, для збереження цілісності культурних об'єктів, особливо відкритих для великої кількості відвідувачів, держава повинна мати можливість надати докази відповідних адміністративних заходів, які охоплюють управління майна, його збереження та його доступність для громадськості.

Економічний вплив культурного туризму можна проаналізувати з двох основних точок зору, які включають макроекономічний та мікроекономічний рівень. На мікроекономічному рівні економічну цінність культурного туризму можна визначити як групу переваг для певного суспільства. Економічна цінність культурного туризму на макроекономічному рівні відображається на стимулюванні інших галузей економіки через прямі, непрямі та індуковані ефекти. Тому справедливо сказати, що культурний туризм є методом розвитку оскільки прогрес культурного туризму стимулює окремі галузі економіки, що сприяє загальному розвитку певної дестинації.

Прибуток туристичної зони залежить від чотирьох основних змінних: середнього споживання, тривалості перебування у пункті призначення, культурних визначних пам'яток та культурних заходів у пункті призначення. Дослідження економічного впливу окремих продуктів культурного туризму залежить від конкретних характеристик самого продукту. Вплив музею для культурного туризму порівняно легко оцінити за допомогою змінних кількості відвідувачів та ціни квитків. На відміну від музеїв, вплив фестивалів чи заходів дуже важко оцінити, оскільки присутність туристів на певних фестивалях чи заходах є безкоштовною але коли такі заходи відбуваються, економічна вигода реалізується іншими власниками туристів, такими як готелі, ресторани, магазини.

Загалом, економічні наслідки культурного туризму є прямими, непрямими та індукованими. Коли туристи витрачають свої гроші в готелях, ресторанах, транспорті, послугах зв'язку та торгових точках, це створюватиме прямий дохід, державні доходи, ефекти від зайнятості та певний прямий імпорт товарів та послуг. Прямі наслідки відображаються на економічних вигодах окремих власників пропозицій культурного туризму, які реалізують вигоди, продаючи товари культурного туризму.

Непрямими ефектами є вигоди, реалізовані іншими власниками туризму, в яких туристи з культури реалізують споживання. Індуковані ефекти виникають внаслідок прямих та непрямих ефектів, і вони знаходять своє відображення у збільшеному споживанні власників туризму завдяки економічній вигоді, що досягається продажем власної продукції. Сумарний економічний ефект насправді являє собою суму прямих, непрямих та індукованих ефектів.

Непрямі ефекти іноді можуть бути набагато більшими, ніж прямі наслідки, коли йдеться про певні культурні туристичні продукти, наприклад, про події. Тому, залежно від культурних продуктів у певному напрямку, може статися так, що прямі наслідки економічного туризму менші, ніж непрямі, через що важливо враховувати сумарні ефекти культурного туризму. Це також дуже важко, оскільки, на відміну від непрямих ефектів, прямі ефекти простіше встановити, виміряти та контролювати.

Недавні дослідження (наприклад Zervas G., Proserpio D. and Byers J., у роботі "The rise of the sharing economy: estimating the impact of Airbnb on the hotel industry" або Archer B., Cooper C., Ruhanen L., у роботі „The Positive and Negative Impacts of Tourism”) вказують на проблему моніторингу та виявлення економічного впливу культурного туризму. Є два напрямки думок. Деякі вчені (наприклад Postma A. and Schmuecker D., у роботі "Understanding and overcoming negative impacts of tourism in city destinations: conceptual model and strategic framework") вважають, що економічний вплив туризму неможливо встановити через дуже складний характер туризму, який походить від переплетення туризму з іншими секторами. Інші автори (наприклад Іванова І.О. у роботі «Маркетингові можливості сучасного готельного бізнесу в Україні») вважають, що важко, але можливо визначити економічну цінність культурного туризму; однак досягнуто єдиної думки щодо способу та ідентифікації внеску.

Моніторинг та виявлення фінансового ефекту культурного туризму необхідні, оскільки, формуючи продукт культурного туризму, неекономічні ресурси перетворюються на економічні, що призводить до реалізації фінансового ефекту. Для оцінки впливу культурного туризму, який є основою стратегічних планів з метою максимізації фінансових ефектів шляхом валоризації культурних ресурсів, необхідно визначити їхню ефективність.

Споживання є одним із показників задоволеності туристів культурним туристичним продуктом. Споживання в культурному туризмі можна визначити як максимальну суму, яку люди готові заплатити за відвідування певної туристичної визначної пам'ятки. Не всі культурні туристи «споживають» культуру однаково. Однією з головних характеристик культурних туристів є те, що вони є туристами з вищою купівельною спроможністю, саме тому слід очікувати, що споживання в культурному туризмі буде вищим, ніж в інших вибіркових формах туристичної пропозиції. Тому сам внесок культурного туризму повинен бути вищим. Низьке споживання може бути наслідком невдоволення туристів, а також наслідком неадекватної політики цін на певні культурно-туристичні товари, що несприятливо виявляється на фінансовому результаті певного власника культурного туризму. Основною метою повинно бути задоволення споживача, оскільки споживачі заплатять певну ціну, якщо товар відповідає їхнім вимогам та потребам.

Таким чином, продукт буде сформований відповідно до побажань туристів, який найкраще задовольнить їх потреби. Крім того, необхідно встановити реальну вартість певного культурно-туристичного продукту, використовуючи певну ціноутворюючу політику. Це підтверджується тим, що культурні туристи мають більшу купівельну спроможність, що сприятиме збільшенню економічного внеску культурного туризму. З метою встановлення найточнішого економічного впливу культурного

туризму необхідно створити систему та базу даних, за допомогою яких окремі змінні в культурному туризмі будуть постійно контролюватися, щоб створити основи для планування та прийняття рішень у культурному туризмі.

Висновки до другого розділу.

За допомогою нормативно-правового забезпечення сфери культурного туризму ми всі маємо змогу подорожувати туристичними DESTИНАЦІЯМИ всього світу, не зважаючи на юрисдикції тих чи інших країн. Вчені-дослідники та студенти-стажери мають змогу пізнавати будь які пам'ятки культури у всьому світі. Але це лише та вершина айсбергу, що помітна людині «тут-і-зараз». Насправді ж велика кількість міжнародних організацій сприяє все новим й новим домовленостям між країнами світу з ціллю захисту дослідження та популяризації їхнього культурного надбання. Звичайно ж створення інфраструктури для цих цілей не безкоштовне, як і купівля матеріалів для реставрації. Тому, усвідомлюючи безцінність об'єктів спадщини людства, уряди держав виділяють кошти з національного бюджету, створюючи кошторис на утримання культурної спадщини країни. Це можуть собі дозволити багаті країни, а що робити з тими, кому коштів не вистачає на закупівлю провіанту та електрифікацію маленьких населених пунктів? Звичайно ж і на їхній території знаходяться пам'ятки архітектури, або ж їхні традиції є цікавими для туристів. Тож, бідним країнам допомагають міжнародні організації, котрі мають благодійні фонди та резерви, запезрчені державами-членами або ж часними спонсорами. За їхньою допомогою, навіть під час війн на близькому сході чи стихійних лих у Південній Америці, всесвітня спадщина буде захищена, а сфера культурного туризму отримає транши для відновлення. За останнє століття людство навчилось розвивати

туристичну галузь як ніколи до цього, але новітні методології також іноді мали «зворотній бік медалі», проте нова проблематика лише вдосконалює вже існуючі механізми.

РОЗДІЛ III. КУЛЬТУРНИЙ ТУРИЗМ В УКРАЇНІ: РЕАЛІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.

На даний момент, в умовах всеукраїнського воєнного стану, культурний туризм в Україні неможливий. Про перспективи ми не зможемо казати, як мінімум, до двадцять третього серпня, поки діятимуть обмеження, пов'язані з високою вірогідністю загрози бойових дій по всій країні. Якісь прогнози можна буде робити лише на основі аналізу післявоєнних реалій. Тож треба зазначити те культурне надбання, що не було пошкоджене через бойові дії, та навести приклади знищених предметів культурного надбання, або викрадених окупантом чи тих, що знаходяться на тимчасово окупованих територіях.

До війни в Україні на державному обліку перебувало понад сто тридцять тисяч пам'яток, з них: «п'ятдесят сім тисяч двісті шість - пам'ятки археології (чотириста вісімнадцять з яких національного значення), п'ятдесят одна тисяча триста вісімдесят чотири - пам'ятки історії (сто сорок сім), п'ять тисяч дев'ятсот двадцять шість - пам'ятки монументального мистецтва (сорок п'ять), шістнадцять тисяч двісті дев'яносто три - пам'ятки архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва та ландшафтні (три тисячі п'ятсот сорок одна). Функціонує шістдесят один історико-культурний заповідник, тринадцять з яких мають статус національних. До Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО включено: Софійський собор з архітектурним ансамблем, Києво-Печерську лавру в м. Києві, історичний центр м. Львова» [9].

Проте абсолютна більшість цих пам'яток (більш ніж сімдесят відсотків) перебуває в незадовільному стані, а десята частина – в аварійному. До воєнного часу культурне надбання України було безсистемним та не мало спільної інфраструктури, за виключенням

великих міст та туристичних центрів. Також через безсистемність залучення культурних пам'яток до туристичної індустрії, більша їх частина не використовується, тож їхній потенціал зводиться до мінімуму.

Наприклад, з «чотирьохсот вісімнадцяти пам'яток археології національного значення лише п'ятдесят чотири використовуються як туристичні об'єкти; зі сто сорока семи пам'яток історії національного значення туристичними об'єктами є лише дев'яносто вісім; з сорока п'яти пам'яток монументального мистецтва національного значення в туристичній інфраструктурі представлено двадцять вісім» [9].

Також, «аналізуючи показники кількості об'єктів інфраструктури за період 2010–2018 рр., варто відзначити негативну динаміку кількості театрів – зі 140 у 2010 р. до 113 од. у 2018 р. Спостерігається негативна динаміка відвідувачів – із 6,6 млн. осіб у 2010 р. до 6,4 млн. осіб у 2018 р. В Україні в 2018 р. працювало 590 музеїв, що на 16 більше, ніж у 2017 р., та на 44 більше, ніж у 2010 р. Статус національного мали 48 музеїв. У музеях України зберігається 12,5 млн. експонатів основного фонду, у тому числі 12 млн., або 96%, належать до державної частини Музейного фонду України. На виставках та експозиціях музеїв 22,4 млн. відвідувачів мали можливість ознайомитися з 1,5 млн. експонатів, що становить 12,1% від загальної кількості предметів основного фонду» [13].

Маючи цю інформацію ми розуміємо що Україна має великий ресурс культурного надбання та перспективи у туристичній галузі. Проте через, спочатку через всесвітню економічну кризу, що відбулася у дві тисячі восьмому році, а потім тимчасову окупацію Криму та бойові дії на Донбасі, у дві тисячі чотирнадцятому році, сфера культурного туризму зазнала спочатку брак фінансування, а потім втратила багато привабливих культурних та рекреаційних зон і витворів мистецтва відповідно. Але наразі туристична галузь зазнає найсильнішої кризи.

Наразі війна – найголовніша тема, як для самої України, так і для всього світу. Звичайно ж, її наслідки призвели до кризи й культурного туризму. У цій роботі вже зазначалося, що туризм зараз, як і більшість інших процесів, просто неможливі; тож, розглянемо актуальну ситуацію довкола осередків культурного туризму. Це стосується як найбільших міст країни, так і сільських церков, чи приміських садиб, бо всі вони – культурне надбання нашої нації; не розділила їх і війна.

В першу чергу треба звернути увагу на превентивні міри, до котрих вдавалося багато музеїв, галерей, фондів, часних колекціонерів та звичайних небайдужих людей. Особливо це стосується регіонів, котрі могли «прийняти на себе удар» одними з перших: Київська, Донецька, Луганська, Харківська, Запорізька, Одеська, Херсонська, Миколаївська, Сумська, Чернігівська, Житомирська, Волинська області та місто Київ. [37]

Наприклад, деякі музеї з областей, перелічених вище, перевозили свої експонати до більш безпечніших регіонів країни ще до початку війни. Окрім інституцій евакуацією творів мистецтва займались й волонтерські об'єднання. Одним з таких став колектив художників з Івано-Франківську «Асортиментська школа». Вони облаштували декілька сховищ для експонатів, що були евакуйовані в перші тижні війни з багатьох прифронтових міст. [32]

Окрім музейних експонатів в перші дні війни були захищені немобільні витвори мистецтва: пам'ятники, скульптури, барельєфи, церковні вітражі, фонтани та різні монументи. Звичайно ж ситуація постійно змінюється, але станом на перше квітня у Києві захистили як мінімум двадцять вісім монументів. Окрім столиці подібні практики використовували міські адміністрації Львова, Харкова, Одеси, Луцька, Івано-Франківська, Дніпра та багатьох інших міст. Пам'ятники у більшості

випадків обкладають мішками з піском або бетоном, чи будуть довкола них дерев'яні, залізні та пластикові конструкції; барельєфи закриваються листами металу; а деякі скульптури відносно невеликого розміру демонтують та вивозять до сховищ. Задля цих потреб такі матеріали як: опалубні щити, пісок та дерев'яні, залізні та пластикові будматеріали відправляли з Європи наші союзники, купували волонтери або надавали безкоштовно будівельні компанії.[8; 34]

Окрім матеріального культурного надбання захистили ще й цифрове. Був створений міжнародний проект «Врятувати українську культурну спадщину онлайн» або SUCHO. За допомогою цієї ініціативи вже археовані ті сайти та велика кількість контенту, що присвячена українській культурі, їхня «вага» вимірюється терабайтами даних. [20]

Проте далеко не всі об'єкти культурної спадщини вдалося зберегти. Задля покращення розуміння масштабів проблеми доречним буде навести приклади знищення/часткового знищення чи пошкодження визначних місць, що важливі для культурного туризму. Деякі з них мають значення лише на регіональному чи локальному (міському чи сільському) рівні, проте саме ці маленькі об'єкти культурної спадщини й формують цілісну інфраструктуру для культурного туризму. Справжні тури регіонами можливі тільки за умов наявності «родзинок» у кожному населеному пункті. І базис культурної структури регіону формується з цих пам'ятних містечок. Далі буде наведений перелік знищеного чи пошкодженого культурного надбання через бойові дії, у хронологічній послідовності.

Двадцять п'яте лютого. Після влучання російської ракети згорів Іванківський історико-краєзнавчий музей. У ньому зберігалися роботи Марії Прімаченко та Ганни Верес. Частину картин примаченко вдалося врятувати місцевим жителям[36].

Перше березня. Після спроб ракетного обстрілу Київської телевежі був пошкоджений музей Меморіалу «Бабин Яр»[41].

У Харкові була обстріляна курія Харківсько-Запорізької дієцезії[23].

Друге березня. Через бомбовий удар був частково зруйнований Бородянський краєзнавчий музей[21].

Після бомбардувань Харкова був частково знищений Палац Праці та пошкоджена Центральна наукова бібліотека університету Каразіна, заснована у тисяча вісімсот четвертому році посилення. Також були пошкоджені Успенській собор, Антоніївський храм та Міроносицька церква посилення[22; 23].

Шосте березня. Музей-заповідник М. Коцюбинського, що знаходиться в Чернігові, був обстріляний та пошкоджений[16].

Також було пошкоджено обласний музей імені Григорія Галагана[10]. Пошкоджено музей природи Харківського університету[27]. Баптистський дім в Ізюмі частково зруйновано[23].

Сьоме березня. У Запорізькій області пошкоджено історико-архітектурний музей «Садиба Попова»[12].

Було спалено церкви Різдва Богородиці у селі В'язівка та Георгіївську церкву у селі Заворичі, обидві церкви були збудовані у дев'ятнадцятому столітті[2].

Восьме березня. Після обстрілів був пошкоджений Тростянецький районний краєзнавчий музей, котрий є пам'яткою архітектури вісімнадцятих-дев'ятнадцятих століть[18].

Дев'яте березня. Частково зруйновано Охтирський краєзнавчий музей, який був розміщений у маєтку початку двадцятого століття[7].

Десяте березня. У селі Мостище зруйнували храм пророка Іллі та апостола Андрія Первозванного[23].

У Сєверодонецьку частково зруйновано Свято-Христо-Різдвяний собор. Також було пошкоджено Харківську моральну синагогу[23].

Одинадцять березня. Історичний будинок Василя Тарновського було напівзруйновано після скидання авіабомб. Також було пошкоджено храм святого Юрія Переможця[10].

Дванадцять березня. У Донецькій області унаслідок авіаудару було пошкоджено Святогірську лавру[19].

У П'ятихатках пошкоджено Храм Цариці Тамари[25].

Шістнадцять березня. Окупаційні війська знищили Драматичний театр у Маріуполі, скинувши на нього авіабомбу[7].

І це лише маленький перелік злочинів російських військ, скоєних на території України. Злочинів не тільки проти людей та країни, а й проти її культурної спадщини. Звичайно все це не лишилося непоміченим, волонтери створили мапу культурних втрат України[12]. Позначок на цій мапі кожного дня стає все більше, все це – інформаційна база, котру збираються використати на міжнародному суді як доказ злочинів окупантів. Рано чи пізно збитки будуть компенсовані та більшість пам'яток відреставрують, але сотні з них повністю знищені. За даними ЮНЕСКО[29], станом на дев'яте травня, знищеними або критично пошкодженими було визнано сто двадцять сім об'єктів культурної спадщини: релігійних об'єктів – п'ятдесят чотири, історичних будівель – двадцять шість, пам'ятників – п'ятнадцять, будівель, призначених для культурних заходів – чотирнадцять, музеїв – одинадцять, бібліотек – сім. Але звичайно ж це оцінка міжнародної організації, працівники якої не мають доступу до багатьох населених пунктів через активні бойові дії. Тож інформація, надана Міністерством Культури та Інформаційної політики України [15], очевидно, робить більш точну оцінку. А саме, станом на п'яте травня вже було задокументовано більш ніж три сотні

злочинів російських військ проти української культурної спадщини. Вони навіть підрахували що в середньому протягом війни в Україні, кожні чотири години знищується пам'ятка культури. Звичайно ж навіть ці цифри не на сто відсотків правдиві, бо війна все ще триває.

Висновки до третього розділу.

Наразі неможливо оцінити актуальний стан навіть не сфери культурного туризму, а, як мінімум, кількість пошкоджених пам'яток культури та зруйнованих містечок, котрі раніше були осередками туристичної галузі регіонів. У тому ж числі і їхньої культурної ниші. А робити прогнози можна буде лише після слухань у Гаазі та відшкодування збитків, нанесених, у тому числі й українській культурній спадщині, під час бойових дій. Нащастя це спрощує громадська ініціатива, у вигляді сайту, на сторінках якого волонтери викладають інформацію про воєнні злочини окупантів протягом війни.[14; 40] Тож віримо у перемогу та особисто я сподіваюсь що у магістерській дипломній роботі вже зможу зробити оцінку галузі культурного туризму!

ВИСНОВКИ.

Таким чином, проаналізувавши взаємозв'язок вже сформованих туристичних практик, рекреаційних, етнічних та культурних центрів всесвітнього та українського культурного туризму, із нормативно-правовою базою, як гарантом міжнародних організацій, стає зрозумілим, що культурний туризм та успіх такої бізнес-культурної практики є дуже вдалим, прибутковим для країни, що ставиться серйозно до виконання зобов'язань зі своєї сторони, та сприяє розвитку економіки, сфери культури та туризму. Також це покращує репрезентативний стан держави на світовій політичній арені.

Але, у першу чергу, та у найголовнішу, розвивається суспільство, бо має досвід культурного обміну із іншими народами та етносами, що є представниками інших культур. Україна у довоєнний час, нажаль, мала нікчемні показники навіть внутрішньої загальної мобільності населення, що знищувало будь які надії на розвиток туризму; бо люди всередині нашої країни рідко відвідували інші, невідомі міста та регіони своєї держави. Незабаром можна буде очікувати допомоги від інших країн, але, нажаль, витрати на сферу туризму однозначно будуть не першочерговими. Це іде у розрив із практикою європейців, котрі живуть, у середньому, у значно менших країнах (за площею) та з набагато розвинішою інфраструктурою. Також, варто відмітити той момент, що ми не маємо обширних вузлів сполучення із країнами Європейського Союзу, натомість, в нас налагоджене сполучення із Росією, котра наразі є країною-агресором. Але ми вже зробили перший крок, перейшовши на європейську систему енергосполучення, однозначно після цього наступні кроки до Європи будуть все легшими, тим паче якщо вдасться стати кандидатом на вступ до Європейського Союзу.

Більшість з перелічених вище факторів донедавна сприяла лишень стагнації сфери туризму в Україні, тим паче, ці проблеми не вирішувалися десятиліттями, та, навіть, вирішуватися не планувалися, якби не війна. Звичайно ж, ми, з 2007 року намагаємося покращити ситуацію, але навіть в цьому контексті стає зрозумілим недоробленість проблеми: лише через 18 років після здобуття Незалежності проголосили 2008 рік роком туризму в Україні.

На прикладі інших країн ми бачимо, що можна досягати дійсно величезних результатів тільки за рахунок туризму, у тому числі й культурного. Як-от Іспанія, котра має 12% ВВП за рахунок лишень прибутку в галузі туризму. Дуже важливо розуміти, що у нас відносно нещодавно з'явився шлях до Європи.

В останньому кварталі 2021 року не було зафіксовано росту прибутку від туризму або від галузі культури, незважаючи на відсутність крайніх мір карантинних заходів у вигляді локдауну, звісно, цей сектор економіки нашої, і не тільки, держави, постраждав найбільше; тому й маємо настільки невтішні результати.

Але це є додатковою мотивацією для розвитку туризму в Україні, бо першочерговою задачею є виведення цієї галузі «у плюс» за показниками доходу та росту, бо пріоритетним є не розвиток вже існуючих прогресивних напрямлень, а підтримання найбільш постраждалих, щоб запобігти дотаціям з боку держави у ці сфери економіки, це призведе лише до їхньої деградації та хабарництва.

Ми пропонуємо перейняти досвід розвинених країн, про що розповідається у першій та другій частинах й стимулювати розвиток конкретно культурного сектору у сфері туризму, бо наразі, нажаль, цей сектор є одним з найменш розвинутих, разом із етнічним туризмом; а у цих галузях Україна має унікальні багатства, і, найголовніше: щось дійсно нове та невідоме туристові з будь-якого куточку світу. Чорнобиль, звісно,

можна вважати своєрідною «Меккою» культурного туризму в Україні, але хотілося б бути відомими не через щось сумне. Як-от Помаранчева Революція чи Революція Гідності або нинішня війна, коли світ знов згадує про нас тільки у контексті цих національних катастроф...

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

- 1.Ващишин М. Правове регулювання туристичної діяльності: навч.- метод. посібник / М.Ващишин. – Л.: ПП Сорока Т.Б., 2014. – 168 с.
- 2.Від обстрілів продовжують страждати храми. Зруйновані древні церкви у селах В'язівка та Заворочі. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ. 7 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://news.church.ua/2022/03/07/vid-obstriliv-prodovzhuyut-strazhdati-xrami-zrujnovani-drevni-cerkvi-u-selax-vyazivka-ta-zavorochi/>
- 3.Війна безжальна до пам'яті: які об'єкти української спадщини ми втрачаємо. Discover.ua. 1 квітня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://discover.ua/inspiration/viyna-bezzhalna-do-pamyati-yaki-obyekty-ukrayinskoji-spadshchynu-my-vtrachayemo>
- 4.Давиденко І.В. Культурно-історична спадщина як основна складова розвитку культурного туризму в Україні. 2017. 20. с.
- 5.Енциклопедичний словник-довідник з туризму. [Електронний ресурс]. – Доступний з http://www.leksika.com.ua/12940407/turizm/turizm_kulturniy
- 6.Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму : навч. посібн. / М.П. Кляп, Ф.Ф. Шандор. – К. : Вид-во "Знання", 2011. – 334 с.
- 7.Козлова К. (18 березня 2022). Велике російське руйнівництво: Архітектурні пам'ятки, пошкоджені війною. Bird in flight. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://birdinflight.com/uk/architectura-uk/20220317-great-russian-destruction.html>
- 8.Кречетова Д. (16 квітня 2022). На захисті від "росського мира": як рятують українські пам'ятки і чому Київ лишив монумент Незалежності відкритим. Українська правда. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2022/04/16/248266/>

9. Кузьмук О. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності [Електронний ресурс] / О. Кузьмук. — Режим доступу: [//http://old.niss.gov.ua/monitor/desember08/23.Htm](http://old.niss.gov.ua/monitor/desember08/23.Htm)

10. Культурна спадщина України, яку зруйнували та знищили окупанти в перебігу російсько-української війни. Національний інститут стратегічних досліджень. 4 квітня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/kulturna-spadshchyna-ukrayiny-yaku-zruynuvaly-ta-znyshchyly-okupanty-v>

11. Культурний туризм як інструмент формування національної ідентичності. [Електронний ресурс]. — Доступний з http://www.tourlib.net/statti_ukr/kuzmuk.htm

12. Мапа культурних втрат. Український культурний фонд. Процитовано 10 квітня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://uaculture.org/culture-loss/>

13. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції "Економіка та управління: сучасний стан і перспективи розвитку" (м. Одеса, 23-24 листопада 2017 р.) Одеса: ОДАБА, 2017. Ч.1. 370 с. С.65-68.

14. Міністерство культури та інформаційної політики оголошує збір інформації про руйнування об'єктів культурної спадщини України. Міністерство культури та інформаційної політики України. 9 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.mkip.gov.ua/news/6954.html>

15. МКІП зафіксовано понад 300 епізодів воєнних злочинів росіян проти культурної спадщини. Міністерство культури та інформаційної політики України. 5 травня 2022 [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://mkip.gov.ua/news/7109.html>

16. Молодіжний центр, бібліотека Короленка і музей Коцюбинського: злочини проти культурної спадщини. Суспільне. 11 квітня 2022.

[Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://suspilne.media/227407-molodiznij-centr-biblioteka-korolenka-i-muzej-kocubinskogo-zlocini-proti-kulturnoi-spadsini/>

17.ООН, визначення понять: [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.unwto.org/ethics-culture-and-social-responsibility>

18.Потрощені та обгорілі: окупанти зруйнували низку історичних споруд у Тростянці. 24 канал. 31 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: https://24tv.ua/potroshheni-obgorili-okupanti-zruynuvali-nizku-istorichnih-sporud_n1929514

19.Росія бомбардувала православну Святогірську Лавру. Українська правда. 13 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/13/7330859/>

20.Терабайти проти бомб: як айтішники захищають пам'ятки культури України. Deutsche Welle. 25 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://m.dw.com/p/492UC>

21.У Бородянці рятують пошкоджений краєзнавчий музей. Comments.ua. 13 квітня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://kyiv.comments.ua/ua/news/society/art-and-culture/9233-u-borodyanci-ryatuyut-poshkodzheniy-kraeznavchiy-muzey-foto.html>

22.У Мережі показали наслідки обстрілу ЗС Росії ХНУ ім. В.М. Каразіна. Фокус. 25 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/510430-v-seti-pokazali-posledstviya-obstrelov-vs-rossii-hnu-im-vn-karazina>

23.У середньому дві на день: війна росії проти України завдала руйнувань щонайменше 59 спорудам духовного значення в щонайменше 8 областях України. Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. 25 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://dess.gov.ua/u-serednomu-dvi-na-den/>

24. У Тростянці рятують музей, що постраждав від артобстрілів військових РФ. Суспільне. 2 квітня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://suspilne.media/224438-u-trostandi-ratuut-muzej-so-postrazdav-vid-artobstriliv-vijskovih-rf/>
25. Харченко О. (28 лютого 2022). «Передусім – документування факту злочину». День. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://m.day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/peredusim-dokumentuvannya-faktu-zlochynu>
26. Худоба В.В., Четирбук О.Р. Загальні поняття культурного та етнічного туризму. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/21257/1/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F-1.pdf>
27. Через обстріл військ РФ постраждав Харківський худмузей. Українська правда. 7 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/7/7329224/>
28. Chekalenko L. D. Foreign Policy of Ukraine: monograph / Based on the scientific concept of Professor Lyudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V. G. Tsivatyi. – Kyiv, 2016. – 294 p.
29. Damaged cultural sites in Ukraine verified by UNESCO. UNESCO. 10 травня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.unesco.org/en/articles/damaged-cultural-sites-ukraine-verified-unesco>
30. Fusco Girard L. Cultural tourism: From cultural fruition to cultural communication and production. *Int. J. Serv. Technol. Manag.* — No10.— 2008. — P. 15–28.
31. Gelt, Jessica (1 березня 2022). Getty condemns cultural 'atrocities' as Ukrainian heritage museum burns. *Los Angeles Times* [Електронний ресурс] / —
Режим доступу:

<https://web.archive.org/web/20220311190847/https://www.latimes.com/entertainment-arts/story/2022-02-28/getty-condemns-ukraine-museum-burning>

32.Grenier Elizabeth (17 березня 2022). Ukraine rushes to save cultural heritage from destruction. *Deutsche Welle* [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.dw.com/p/48c43>

33.Harding L., Sherwood H. (9 березня 2022). Ukrainians in race to save cultural heritage. *The Guardian*. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2022/mar/09/ukrainians-in-race-to-save-a-nations-cultural-heritage>

34.Holland, Oscar (4 березня 2022). Ukrainian locals protect Lviv's statues. *CNN* [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://edition.cnn.com/style/article/lviv-ukraine-statues-wrapped-heritage-protection/index.html>

35.Nash D. *Anthropology and Tourism* / D. Nash, V. L. Smith // *Annals of Tourism Research*. — Vol.18. — 1991. — P. 12–25.

36.Schofield B. (3 березня 2022). Russia-Ukraine war: How Maria Prymachenko's art was saved from Putin's troops. *The Times*. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-how-maria-prymachenkos-art-was-saved-from-putins-troops-jf9mlk9xk>

37.The Rescue Mission to Save Ukraine's Cultural Heritage. *Bloomberg*. 26 березня 2022. [Електронний ресурс] / — Режим доступу:<https://www.bloomberg.com/news/features/2022-03-26/ukraine-s-museums-are-leading-a-cultural-rescue-mission>

38.The World Heritage Convention. 1972. — Articles 1,4,5,6,7. / 1992.

39.Ukraine: UNESCO statement following the adoption of the UN General Assembly resolution UNESCO. 3 березня 2022. [Електронний ресурс] / —

Режим доступу: <https://www.unesco.org/en/articles/ukraine-unesco-statement-following-adoption-un-general-assembly-resolution?hub=701>

40. World Den Haag tribunal [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://mkip.notion.site/mkip/7be52d2803994651a23a220a8ed85f1c?v=6ea517f19a8944f9a902a50156656eea>

41. Wertheimer, Tiffany (2 березня 2022). Babyn Yar: Anger as Kyiv's Holocaust memorial is damaged. *BBC News*. [Електронний ресурс] / — Режим доступу: <https://www.bbc.com/news/world-europe-60588885>